4
Б-27

ULЬ QAÇЬM

ÇAŅA ƏRIP PEN ÇAŅA EMLE ÇƏNE DЬBЬSTARЬMЬZDЬŅ ÇIKTERI

1932

QAZAQЬSTANBASPASЬ

Çer çyzinin̡ purьltarьjatь, ʙirigin̡deli

BASЬM ULЬ QAÇЬM

ÇAN̡A ƏRIP PEN ÇAN̡A EMLE ÇƏNE DЬBЬSTARЬMЬZDЬN̡ ÇIKTERI

1932
QAZAQЬSTAN BASPASЬ

Алма-Ата. Типография № 2 Казполиграфтреста.
Казлит № 335. Зак. № 378/1214. Тираж 25000.

ÇAŅA ƏLIP PEN ÇAŅA EMLƏ, DЬBЬSЬMЬZDЬŅ ÇIKTELYV SЬRLARЬ.

Çaŋa₀ərip pen çaŋa emle.

Avьzoqa aloqalь turoqan taqьrьвьmьzdьŋ вeti acьluv ycin, aldь men вir nece məselege toqtalьp øtyvge tuvra kelip otьr. Oda вolsa: 1—dьвьs 2—ərip, 3—atavlь ərip, 4—çazuv, 5—eski ərip, pen eski emle, 6—çaŋa ərip pen çaŋa emle.

Bizdiŋ taqьrьвьmьzoqa qojьlьp otьroqan eŋ soŋoqьsь вolsadaoqь, aldьŋoqьlarь çøninen azda вalsa, tysinik вerip øtyvge tuvra keldi. Yjitkeni вul kørsetilgen məseleler вir—вirine çьmdasьp, вajlanьsqan, cьrmatьlьp mataloqan nərseler. Çooqaroqь kørsetilgen məselelerdiŋ ər qajsьsь tolьq вir вajandamaoqa tøtep вeretin məseleler. Biz вul arada olardьŋ вasqasьna tygel toqtamaq emesвiz. „*Çaŋa ərip pen çaŋa emle*„ miz tysinikti вoluv ycin вøt acar iretinde tanьstьra øtpekpiz.

1-Dьвьs degen ne?

Osь kynge cejin вir—az oquvcьlar men, oqьtuvcьlar „*dьвьs ərip, ajtuvlь ərip, emle*“ degen nərselerdi вir—вiri men catastьrьp çyretin sьqьldь. Əsirese, avьl muoqalьmdarь ajьrmacьlьq sьrlarьna qanьq emes sьjaqtь.

Bulardьŋ вir—вirine øte çaqьnoqь вoloqan menen, atqaratьn mindet, ustajtьn ornьna kelgende çeke nərseler вolьp, cьoqadь. Ər qajsьnьŋ damuvь, øsyv tarьjqь ajьrmacьlьoqь вar. Bulardьŋ ajьrmacьlьqtarьn uoqьnuv ycin „dьвьs“ degenniŋ øzin вilip alalьq. Taqtajoqa tysken вelgini, вolmasa cijmaj çazuvdь „dьвьs“ dep ajtuvoqa вolmajdь. *Dьвьs dep* —køzge kørinвej, avьzdan cьqqan ynge—davьsqa ajtamьz. Søz—degenimiz osь tyrli yndi—davьstь dьвьstardan quraladь. Ər çurttьŋ dьвьstarь вir cьoqa вermejdi. Birevinde вolmaoqan dьвьs ekincisinde вoladь.

Eki øzge tilde вizdej degen dьвьstьŋ øzi søz icindegi ajtьlьsьna qaraoqanda tyrlenip te çyryvi mymkin. Dьвьstьŋ tyrli qujqьlçьp ajtьlьsьnan søz leвizi øzgeredi. Søz leвizi øzgerse, sol ulttьŋ tiline əserin tijgizedj. Quвьltadь.

Dьвьstardьŋ øzi cьoqьstarьna qaraj ər tyrli вoladь. Kej вir elde davьstь dьвьstar køp вolsa, kej вir elderde az вoladь. Kej вir elderde davьstь dьвьstьŋ øzi uzьndь, qьsqalь вolьp çyredi. Dьвьstardьŋ osь ajtьlьs quвьlьstarьnan ər ulttьŋ tili øzge qalьptь вolsa, onьŋ dьвьsqa вelgilegen qaj вir əripteri de ala—quia keledi.

s Biz, çaŋa ərip pen çaŋa emlemizdi avьzqa alqanda, dьвь ьmьzdьŋ ərip emlege qatnasь вar çaqtarьn colьp etpej kete al-majmьz. Endi əripke kelelik.

2-Ərip degen nə?

„Qulaqqa estilmij, kөzge kөrinetin ər dьвьstьŋ çeke вelgilerine“ ərip dejmiz. Ər uttьŋ dьвsьnьŋ kөptik, azdьqьna qaraj, ərip te kөp, az вoladь. Qaj вir çurttarda çazuv emlesine qaraj вir əripke eki dьвьs, вolmasa eki əripke вir dьвьs alьnatьnь da вoladь. Ərijne, mundaj əriptiŋ azdь, kөpti вoluvь çazuvdь qьjьndatpasa çeŋildetpejdi.

Biz, tyrik eli, osь kynimizge cejin tөrt tyrli əripti çazuvda вasьnan kecirip otьrqandьqьn вilmejmiz. Eŋ вirincisi—Orqьn, 2—*ujqьr*, 3—arap, 4—latьn əripteri dep ataladь.

Ujqьr ərpi 7—8 qasьrdan вastap вelgili. Munda вarlьqь 38 tyrli ərip вolqan. Çoqarьdan tөmen, oŋnan solqa qaraj çazьlatьn вolqan.

Ujqьr ərpi 8-9 qasьrdan вastap вelgili. Orqьn ərpiniŋ soŋьn ala çarьqqa cьqadь. Munьŋ ajьrmacьlьqь, əripterdiŋ вas, orta, ajaq tyrleri вoladь.

Eski „Pəlmer“ əlip вijdiŋ tarmaqьnan esepteledi. Arap ərpi taratьlqanca çajьlmaj keledi. Bir tyrlerin sanaqan vaqtta 17 tyrli вoladь. Orqьn çazuvьnda da, Ujqьr çazuvьnda da davьstь dьвьstardьŋ çuvandь çiŋickeleri вir tyrli ərip pen qana вelgilenip çyredi.

Arap ərp—Musьlmandьq din men вirge çajьladь. Tyrik çurtьnьŋ arasьna 12—13 qьsьrdaŋ—aq tarala вastajdь. Barlьqь 28 ərip вoladь.

Arap ərpi kecegi kynimizge cejin nece tyrli qивьlьp tyzelip,çamalьp çazuvьmьzda qoldanьlьp keldi. Bul tuvralь kejin kөвirek toqtarmьz. Aqьr ajaqьnda arap ərpiniŋ kemciliginen latьn əripin aldьq. Bizdiŋ eski ərip—degenimiz *„arap“* ərpi вoladь da, çaŋa degenimiz *„latьn“* ərpi вoldь.

3 - Atavlь - ərip.

Atavlь ərip degen sөz, dьвьs, ərip degen uqьmdь вildirtpejdi. Ycinci tyrli uqьmdь вildiredi. ol uqьm—*əriptiŋ Qojьlqan atь*. Dьвьstardь вelgilejtiŋ taŋвalarьnьŋ вaspa, вas atьna.

„Atavlь ərip“ dejdi.

Əlip—pij degenimiz osь eki əriptiŋ qojьlqan atьnan quralqan sөz. Burьn „A“ ərpin „əlip“ dep ataqan da „B“ ərpin „Bəjit“ dep ataqan. Osь eki əriptiŋ atь qurala kelip „əlip—вij“ atalьp ketken. Əripterdiŋ attarь ər tyrli maqana cьqaratьn вolqan. Çoqarqь „əlip“ өgiz degen maqьnanь „Bəjit“ yj degen maqananь cьqarqan. Osьndaj qalqan ər əripterdiŋ (22) atьda tyrli—tyrli maqьna cьqaratьn вolqan.

Kecegi əktəвir təŋkerisine cejin вalalarƣa qara tanьtqanda moldalar osь atavlь əriptiŋ attarьn çattatьp вasьn qatьruvcь edi.

4. Çazuv.

Çazuv —degendi çoƣarьdaƣь ajtьlƣan „ərip" вolmasa dьвьstьŋ вelgilerin qoja вilyv ƣana dep uƣьnuvƣa вolmajdь.

Çazuvdьŋ maƣьnasь keŋ. Çol tyri køp. Çalpьlaj ajtqanda—*adam øjьndaƣь ajtar uƣьmьn-səzin, til men ajtuvdьŋ ornьna, tyrli nərseledi, вolmasa taŋвa вelgi, əripterdi çyrgizyvdi „Çazuv" dejdi.*

Sondьqtan əte tar maƣьnada da çazuvdь tek əripter dep qana tysinyvge вolmajdь. Adam вalasь əripterdi mədenijettiŋ вergi satьsьnda ƣana tapqan. Uzaq zaman çoƣarƣь ajtьlƣan əripterdiŋ tyrlerine qolь çete almaj, çazuvdьŋ ornьna tyrli nərselerdi qoldanьp kelgen. Qortьp ajtqanda, adam вalasьnьŋ çazuvьnьŋ damuvь вes вasqьcqa вølinedi.

1) *Nərseli çazuv.* Adam вalasь çazuvdьŋ вul вasqьcьnda, çazuvdьŋ ornьna tyrli çandь—çanьsьz nərselerdiŋ əzderin çyrgizip uƣnьsadь. Onda artьqqa qoƣam вilim sanasь çete almajdь.

2) *Keskindi çazuv.* Adam вalasь çazuvdьŋ вul ekinci вasqьcьnda nərseniŋ əzin qaldьrьp, sol nərselerdiŋ вerikti syvretin ƣana aladь. Nərseniŋ tuləasьna qaraƣanda onьŋ syvreti, çazuvdь oŋajlatadь. Buda вolsa qoƣam sanasьnьŋ вirte—вirte çetilgendigin kərsetedi.

3) *Sьmвattь çazuv.* Munda adam вalasь, nərseniŋ turpatьn tysirgen, oƣan sьmвatьn çazuvdьŋ ornьna çyrgizedi. Çazuvdьŋ вul tyrin „ьjarƣol" dep te ajtadь. Adam вalasь osь kezde ƣana səzderin, dьвьstarьn ajьrьp вelgili taŋвalar qoldana вastajdь. Sьmвattь çazuv Ajsadan 3,500 çьl darь вurьn cьƣadь.

4) *Sьnalь çazuv.* Çazuvdьŋ вul tərtinci вasqьcьnda adam вalasь ər sezge, ər dьвьsqa qaraj tyrli вijligi taŋвalar ornaj вastajdь. Bul вelgileriniŋ tyri uctь sьna sьjaqtь вoladь sondьqtan „sьnalь çazuv dep ataladь.

5— *Əlip-pij* çazuvdьŋ eŋ soŋƣь вesinci вasqьcь „əlip pij" dep atalьp ketedi. Ne ycin ataləanьn çoƣarьda ajttьq. Əlip-pij Ajsadan 1000 çьldan вurьn dynijege keldi. Munь вastap tuvdьruvcь „Çyt, Penijke" elderi вoladь. Əripterdiŋ Orqьn, Ujƣьr' Arap, Latьn tyrleri, osь çazuvdьŋ əlip pij tarmaƣьnan cьƣadь'

5 - Eski ərip men eski emle.

Eski ərip dep—kecegi kynimizge cejin qoldanьlьp kelgen „Arap ərpi" ne ajtamьz. Eski emle dep—1929—çьldan latьn ərpin aluv men вirge əzgergen, „çaŋa emlemizge" cejingi iske asьrьlьp kelingen, arap ərpiniŋ negizine salьnƣan, Aqmet вastap 1929 çьlƣь Orьnвor emle sijezi qostaƣan, kəzirgi kynde mylde tastalƣan, qьjralƣan emlemizdi ajtamьz.

Aldь menen eski əripimizdi tekserelik, sodan kejin eski emlemiz вen tanьsamьz.

Eski ərip qazaqtiki me?

Çaŋa (latьn) əripti aloqanьmьzoqa cejin kej вirevler, eski ərip-ti qazaqtьŋ tuvma myllȋ eseвinde sanap çyrdi. Odan ajrьlьp, ça-ŋanь aloqanda „Qazaq“ tьqtan ajьrьlьp qaloqandaj kərip çyrdi. Bul kəz qaras, eski əriptiŋ, nəsilin, сьoqьsьn вilmegendikten edi. Sondьqtan „ARAP-ƏRPI“ dep atajtьn edik. Munьŋ aroqь çaoqьn quvalasaq, вul ərip araptьŋ da qol tuvmasь вola almajdь. Arapta вasqalardan əzgertip aloqan вolьp сьoqadь. Arap Kəpi çurtьnan Kəpi Nəвitijden, Nəвetij Pylmerden, Pylmer Aroqь Çyt Penijke əlippijinen əzgertip alьp ketken вolatьn. Olaj вoloqanda arap ərpi degenlmizdiŋ əzi, qanca çurttьŋ emlesin tavьsьp,çamavdan, çamav-oqa urьnьp kelgen вolьp сьoqadь. Çyt Penijke əlip-piji Ajsadan mьŋ çьldarь вurьn camalь сьqtь desek, Pəlmir əlip-piji 600 çьl-daj вurьn, Nəвətij əlip -piji 200 çьldaj вurьn, Kəpi əlip-piji 200 çьldaj kejin, Arap əlip-piji 400 çьldaj kejiŋ, Muqamettiŋ aldьnьn 100 çьldaj—aq вurьn taraloqan.

Arap əlipi qandaj əzgeriske ucьradь?

Arap ərpiniŋ aroqь tyri-çyt Penijke, Pəlmer əlip-piji dədik Pəlmer əlip-pijiniŋ aloqacqь сьoqьsьnda ər dьвьsqa çeke taŋвa во-latьn. Bir dьвьsqa вir nece taŋвa, вas-orta-ajaq tyrleri degen вolmajtьn вarlьoqь 22 ərip qana вolьp, вudan Sorьja, Nastor, Man-çor.Maoqьl, Ujoqьr, Çaqьt elderi alьp ketken, вolatьn Pəlmer əlip-pji-niŋ osь tyrin, Nəвetij eli əzince əzgertip aldь. Bir çaoqьnan taŋвasь-nьŋ tyrine əzgeris kirgizip eski (arap) əripke çaqindasuv quвьltsa ek-inci çaoqьnan ədemi çazьluv ycin,вas, orta,ajaq tyrlerin сьoqaradь.ke-cegi kynge cejingi ças вalalarmьzdьŋ mьjьn.qatьrьp kelgen вirəriptiŋ çazuvdaoqь tərt tyri,вudan,2100 çьldarь вurьnoqь Nəвetij eliniŋ eski cirik çamavlь qaldьoqь edi. Olardьŋ əzderiniŋ 22-əripin qosьp,aitь səz çasap çyrgizyvci edi. Ol səzderdi çazuv əripterdiŋ tyri men

ابجد، هوز، حطی، کلمن، سعفص، قرشت

kərsetkende mьnadaj edi. Nəвetij eliniŋ osь səzderin ças вala-laroqa çattatьp, mьj qata qьluvcь edi. Kəpi çurt, Nəвetijden əz gertkende əripteriniŋ tyrin sьpajlaoqanь bolmasa, вas, orta, ajaq avruvьnan qutьla-almadь. Sol kyjince qaldьrdь. Arap çurtь вu-rьnoqьnьŋ ystine nece tyrli qьjьncьlьqtardь çamap yjmese, çeŋil-detken çoq. Tyrli nykte as, ys ytirlər araptan qaloqan mura. Arap çurtь вurьnoqь 22 ətip dьвьstarьn taŋвalavoqa çetkizejtin вoloqannan kejin 6 əripti ystep, arttьradь. Altь əripti es-kilik çol men qurap eki səz tuvoqьzdь sonda ثخذ، ضظغ dep çazadь.Mine osь Araptiŋ 28 ərpi вarlьq nykte, sьzьq, сьjmajla-rь men din arqьlь вizdiŋ aramizoqa kelip ujaladь. Osь ujalavьnan qazaqtьŋ avzь dьвьs сьoqarьsь, Araptьŋ avzьna, Araptьŋ dьвьs сьoqarьsьnà tyse вastadь. Dincil moldalar arqьlь səz вuzьlьp ajtьla вastadь. Moldalar eriksiz вalalardьŋ tilin вurap əvire qьldь. Qazaqta çoq

ش، ذ، ط، ص، ض، ظ، ع، ف

sьjaqtь dьвьs-

tardь ajtьramьn dep əvre qьldь. Ərijne munь yjtkendegi maqsat, qazaq sezin durьs çazьp oquv ycin emes, Arap sezin qurandь durьs çazьp oquv ycin edi. Dincildiktin Arapcьlьqtьn osь zardaвьnan Arap ərpi icimizde çegi qurt вolьp çajlьp qonьs ala вastap edi.

Arap ərpi qazaqqa qolajlь ma edi?

Arap ərpinin qazaq avzьna qulajsьzdьqь, вirinciden-dьвьstarьmьzdь tanвalavqa çetpese, ekinciden вir nece tyrinin вir dьвьsqaqana arnalьp çyretindigi edi. Arapta 28 ərip вar desek onьn mьna toqьzь (9) ح ، غ ، ط ، ظ ، ص ، ض ، ع ، ف ، ث Qazaqqa mylde keregi çoq edi. Bul əripter men ajtьlatьn araptьn dьвьstarь da qazaq avьzьnda çoq edi. sonda on toqqaz aq ərip qalatьn edi. Arap ərpinin вul mьqtь kemciligi edi. Odan kejin вir nece ərip tek вir dьвьstь qana tanвalavqa qolьnan keletin edi. Mьsalь: вurьn qazaq „zat" degen sezdi 6-7 tyrli quвьlьs ərip pen زات ، ذات ، ظات ، ضات ، زاط ، ذاط ، ضاط çazьp əvre вolatьn edi.

Çalqьz „Z„ dьвьstь tanвalav ycin 14-15 tyrli tanвa çyrgiziletin edi. زي ، ز ، ز ، „زال" ، ذ ، ذ ، „ذات" ، ظ ، ظ ، ظ ، вasqalarda osьlaj edi.

Munьn ystine вulardьn вarlьq „زاي" ، ض ، ظي ، ضه ، ضعه вas, orta, ajaq qossaqьz ف ، پ ، ع ، ع ، ه ، ق ، ص ، س ، ث ، ط ajnaldьrqan 29 dьвьstьn tanвasь 29 emes, 290 вolьp ketetinedi Basqa en kerekti, energe çaqьndasuv, pən atavqa keltiryv qol məcijne, qazaq sezine, Arap ərpi mylde qaвьspajtьn edi.

Arap ərpi çamavqa kendime?

Çoqarqь ajtьlqan soraqь kemcilikterin çojamьz dep, arap ərpin qazaq avzьna saluvda mьqtь enвek kersetken adam—*Aqьmet Bajtursьn* ulь sanaladь. Biraq qanca enвegin sarьp qьlsa da arap ərip çamavdь ketere alatьn вolmadь. Bara-вara tula вojь çamavdan kerinвej qalatьn вoldь.

Aqьmet araptьn çalqьz „و" ərpın вurьnqьnьn ystine tula вojьn cuqьma, ytirler, nykteler men toltьrdь. Arapta вurьn „o"nьn çamavь mьnandaj edi: و ، وٓ ، ۉ ، ۋ ، ۊ ، ۆ ، ۈ ، ۏ ، ۇ (بولاتين جالعاسي رالرك) çamav вolatьn. Endi munьn ystine sol „o" nь qazaqtьn вes (5) dьвьsьn tьnвalajmьz dep ۆ ، ۇ ، ۊ ، ۉ ، ۋ Dynije mьnav çamavdь kirgizdi: çyzinde вir ərip osьndaj çamavdь ketirgenin вilim ajtqan emes. Çoqarqьlardьn вərin çamavь men sanaqanda onвes (15) tyrli вolqan вoladь. Eger munьn вas, orta, ajaq tyrlerin qossan çalqьz „o-e" qьrьq вes tyrli quвьlqan вoladь. Budan da artьq çamav вolarma. Tert dьвьsьmьzdьn (davьstь) ornьna ərip çetвegendiginen вir acьq avьz dəjikci(ء)alьnadь ?? ىٔ ، ۇٔ ، ؤ ، أ "вyjtвeske amalda вolmadь. Sonь men çamalqan ərip

pen qazaq balasь qazaq ycin bir oqьp, quran musьlmancьlьq ycin ekinci oqьjtьn boldь.

Өktəвir teŋkerisinen kejin arap ərpi.

Ulь oktəir teŋkerisinen keijn, mədenijetke qarsь eski ədetter вirte-вirte çojьla вastadь. Eŋвekci qazaq elinin oquvqa aranь acьla вastadь. Oŋdь, səldь ajьra вastadь. Din, quran molda degenderdiŋ sьrь acьlьp, ciji cьqa вastadь. Çazuvqa qьrsьq tijgizip, mədenijettikke keseldik qьlьp kelgen arap-ərpiniŋ de ajьвь ajqьndala вastadь. Osьdan вarьp eŋвekciler kəpciliginiŋ çastardьŋ narazlьqь kycejdi. Arap ərpin mylde tastap, çaŋa əripke (Latьn) kəcyvdi çaqtadь. Aqьr ajaqьnda ərip məselesi talasqa tysti. 1924-çьlqь Orьnвordaqь qazaq вilimpazdar çьjьnьnda Latьn əlpin aluv məselesi qojьldь. Biraq munda eski arapcьlardьŋ, ultcьldardьŋ salmaqь вasьm kelp, Latьndь almaj tastadь.

Munan kejin mьqtь ajtьsqa ketti. Ajtьsuvcьlar eki aqьmqa вəlindi.

Bir aqьm arap ərpi mylde çoqalьp, ornьna Latьn ərpin alalьq devciler.

Bul pikirdi çaqtavcьlar, el eŋвekcileri, çastar Latьnnьŋ kelecegin ajqьn вilip tanuvcьlar edi.

Ekinci aqьm—Latьnnьŋ keregi çoq. Araptь çamap çasqap iske asьramьz, qol yzвejmiz—devciler edi. Bulardьŋ kəpciligi kelecekke senвevciler, eskini kəksep, ilgeri umtьluvqa kəldenen turatьn ultcьlar tyrikcilder edi. Latьncьlar çaqьnda Nəzir əpdiraqman Telçandar вoldь da, Arapcьldьq çaqьnda Aqmet, Eldes, Merçaqьp, Qockeler вoldь. 1922—çьldan вastap kəterilgen ərip məselesi 1929—çьlь yzildi kesildi cecilip eŋвekcilerdiŋ qavlьsь arqasьnda Latьn ərpin alatьn вoldьq. Ykimet resimi вekitti. Latьn ərpine kəckenimizden kejin, вurьnqь emləmizdiŋ kemcilikteri acьq kərine вastadь. Sodan вarьp eski emlənide çaŋartuv məselesi tuvdь.

Eski emləmizdiŋ qurьlьsь.

Qazaq emləsinde çyjelevci Aqmet Bajtursьn ulь вolatьn.

Arap ərpiniŋ minezine səjkes. çalpь *tyrik* çazuvьnьŋ ьŋqajьna вejim вolьp eski emlə qurьlqan вolatьn. Osь seвepten emləde avьrlanьp naqьz qazaq dьвьsьna, səzine arnalmaj qьŋьr ezyvlev вolьp çazьlatьn. Alqacqь kezde „al" səzin „ال" dep tajaqtьŋ ystine kereksiz ijrek sьzьq qojatьnвьz „Tereze" səzin eki tyrli „e" men „ترزه" dep çazatьnвьz. Acьq estilətin dьвьstardьŋ taŋвasьn qojmaj „mьltьq" səzin „ملتق" dep çazatьnвьz. Eski emləniŋ mundaj tyrde qurьluvь ərijne qьjьn вolatьn. Odan kejin dьвьstarda durьs çiktelip вəlinвegen вolatьn. Bilimdik çolqa tyspegen вolatьn. Bir çaqьnan arap səzderiniŋ çazuv emləsi çaŋamalap taqьda qalmajtuqьn вolatьn. Tilimizdiŋ negizgi zaŋdarь çete zerttelip, emləde çolqa qojьlmajtьn вolatьn. Osьndaj kemciliklerimiz вolsada, tyzetilysiz çaza вeretin вolatьnвьz. Ulь Өktəвir teŋkerisinen kejin Latьn ərpi alьnвaj turьpta emləmizdiŋ kemciligi çəninen səz qozqavqa mymkindik tuvdь. Bilim sanasь artqan

çastar emləmizdiŋ minin sьnaj вastadь. Osьdan вarьp Aqmet вurьnqь emle kemcilikterinin вir azьn əzi вilip çojuvqa mymkindik tuvqьzdь. Çəndedi. Bir-aq əlide tolьq minsiz ete 'almajdь. Emlə məselesi tuvralь səz вasьlmadь. Osьdan вarьp 1924-çьlь Orьnвordaqь вilimpazdar sijezinde emlə məselesi kəterilip, talqьlandь. Biraq munda çastar əkili çoqtьn qasьnda qatnastь da, kəвi вurьnqь „Zьjalьlar" вoladь. Latьn ərpin вasьp tastaqannan kejin, emləmizdiŋ negizine əzgeris kirgizвej qaj вir çeŋil-çelpi çazuv ereçelerin çaŋartqan вoldь. Dьвьs qajtadan çikteldi. Mundaqь çiktelyvde вilimdik çolьna tyse almaj, tek səz ajaqь na çalqav-çurnaqqa tijgizetin ьqpalь çaqьnan qaralьp вəlingen edi.

Latьn ərpin alqanьmьzdan kejin, вurьnqь emləmizdi qajtadan çaŋartpasqa mymkindik вolmadь. Yjtkeni, ərip çaŋa, emlə eski вolьp eki çaqtьlьq qьlatьn вoldь.

Eski emləmizdiŋ negizdi kemcilikteri.

Eski emle təŋkeristen вergi tuvqan caruva qoqam tilekterine qajcь keldi. Qajcьlьqtьŋ taramdarь tolьp çatьr. Bərin sanamaj вir necevin kərsetip qaralьq. 1-eski emləde qazaq səzinin qandaj çyjede çazьluvqa tijsti ekendigi acьlmadь. Emləmizdiŋ negizgi turaqtь çyjesiniŋ çoqtьqьnan, səzimiz çarьlьp, eki çaqtь вolьp çazьla вastadь. Kej вirevler: „eki kisi, qьzьl qaqaz" вirevler „eki kisi at dorвa dep çazsa, kej qьzьl qunan, at dorвa" dep çazdь. Emlede вul ekevine cek qojarlьq, taвan tirerlik ec nərse вolmadь.

2-Eski emle satsьjaldьq qurlьsьmьzdaqь.

Çaŋa ərip pen çaŋaca emlə, dьвьstarьmьzdьŋ çiktelyv sьrь.

Kynвe-kyngi ucьrajtьn Evropa səzderin çazuvda turaqtь çol tygil çaj çolda kərsete almadь. Bir səzdi ər—kimniŋ quвьltьp çazatьn avruvqa ucьradь.

3. Eski emləde atavlь səzder mən cьlavьc səzderdiŋ çazьluvь eki вasqa çazuvdь qьjьndattь. Atavьc (ajaqьna çalqavlardь çalqatatьn) səzder estilyvce çazьlsa, (cьlavьctar ajaqьna çalqavlardь çalqatnajtьn səzder) estilyvince çazьladь.

4. Səz icinde catasьp estiletin dьвьstardь (uzьn) çolqa salьp çazarlьqtaj eski emləde tirek вolmadь. Çəne kej вir atavьc səzderdiŋ əzide estilyvince çazьlmaj (oqьp, вarьp) çazuvdь qьjьndattь.

5. Dьвьstari zerttelip вilimdik çolqa salьnьp вəlinвedi. Ərip çoqtьqьnan tilimizdegi вar toqьz davьstь dьвьsьmьzdь taŋвalaqan əripiniŋ sanьna ərip вesev dep tysindirildi.

Səzdiŋ icindegi çuvan, çiŋicke davьstь dьвьstardьŋ qasijeti acьlmaj kyngirt вoldь.

6. Çoqarqь kemcilikter latьn ərpin alqan soŋ yŋirejip kərindi. Latьn ərpiniŋ sьrьna qaraj çaŋa satsьjaldьq qurьlьsьmьzdьŋ вaqьtьna tilimizdiŋ zaŋьna qaraj „çaŋa emlə" quruv kerek вoldь. Osьdan вarьp eski emləniŋ əlyvine kemciligi seвep вoldь. Endi вajandamamьzdьŋ əzine kəcelik.

6. Çaŋa ərip pen çaŋa emlə.

Eski ərip-pen, eski emləmizdiŋ kemciligine qanoqanьmьzdan kejin, çaŋa əriptiŋ alьnьp, çaŋa emleniŋ cьoquv seвeвi de acьkdь oqoj dep, ojlajmьn. Endi çaŋa əripimizdiŋ øz вasьna toqtalьq; şodan çaŋa emləge køcermiz.

Çaŋa əriptiŋ artьqcьlьqь ne?

Çaŋa əriptiŋ artьqcьlьoqьn sanaj вersek tolьp çatьr. Onьŋ вərin ajtuvoqa søz uzaqqa sozьladь. Tek вastь вastьlarьn oqana kørsetsek вolar dejmiz.

1. Çaŋa əripimiz qara tanuvoqa kelgende øte çeŋil. Araptьŋ ərpindej вir dьвьsьmьzdь əriptiŋ tørt tyri men ojnaqcьtьp çazвajmьz. Biraq tyri men çazamьz. Basta da,ortada da,ajaqta da,əriptiŋ turpatь øzgermejdi. Burьn arap ərpi men oqьtqanda вalalardь mьj qata qьlsaq endi ojnatьp otьrьp aq qara tanьtьp cьoqara alamьz,

2. Çaŋa ərpimizde вurьnoqьdaj вir nece dьвьsqa вir taŋвa, вir əripke вir nece dьвьs avruvь çoq. Barlьq dьвьsьmьzoqa вirden taŋвa alьp, çazuvьmьzdь oŋajlattьq. Osь çeŋildikten tørt dьвьstьŋ artьnan çyretin dəjekci (ٔ) azamattanda qutьldьq. Ystine nece tyrli çykti arqalatьp вir nece dьвьstь taŋвalajtьn (ۇ) sьjaqtь çarьqtьqtardan da qutьldьq.

3. Arap ərpi вir вirine øte uqsas edi. Çazoqandь oqьp ajьruv øte qьjьn edi. Uqsas əripter negizgi tuloqasьnan ajьrmaj tek as ystindegi tyrli yjme-çyjmeleri men ajьrьluvcь edi. Olardьŋ yjme-çyjmesne qarap çazьp çatuv, yŋilip oqьp çatuv øte qьjьn, den savlьq çaoqьnan da zьjan edi. Arap ərpiniŋ uqsastьoqь sondaj çalqьz tuloqalь əriptiŋ qara вasь on (10) dьвьstь taŋвalavoqa munьŋ ystine çyz (100) вuvьndь taŋвalavoqa çumsalatьn edi. Buoqan вəlkim) вanвassьŋdar. Əriptiŋ mylde negizgi turpatьn øzgertpej tek tyrli tьla вojьna çapsьrьloqan çamavlarьn kørsetip mьsal keltirip qaralьq.

Araptьŋ mьnandaj „ر„ tuloqalь əripin alalьq. Mine osь („ر„ tuloqa. „r“ dьŋ ornьna çyredi. Bul вir вolsьn.

2. Bul „ъ“ nьŋ ornьna çyredi (ﭘﺮﺮ)

3. Bul „l“ ornьna çyredi (ilik) (ﻟﻠﻚ)

4. Munьŋ ystine вir tyrtseŋiz „z“ вoladь, (ﺯﺍ)

5. Munьŋ ystine вir tyrtseŋiz „n“ вoladь. (ﻧﺎﺯﺍ).

7- Munьŋ ystine вir tyrtseŋiz „t“ вoladь (ﺗﺎﺗﺎ).

6- Munьŋ ystine yc tyrtiseŋiz „s“ oqa çaqьn вoladь. (ﺜﺎﺙ).

8- Munьŋ astьna вir tyrtseŋiz „в“ вoladь. (ﺑﺎﺑﺎ).

9- Munьŋ astьna eki tyrtseŋiz „j“ вoladь. (ﻳﺎﻯ).

10- Munьŋ astьna yc tyrtseŋiz „p“ вoladь. (ﭘﺎ).

endi çaloqьz osь „ر“ вelgisiniŋ on dьвьstь taŋвalaoqanьna nanoqan cьoqarsьzdar. Al endi, osьnьŋ 100 вuvьndь taspalavoqa tələp вergenine kelelik. Çooqaroqь on dьвьstьŋ nykteli вirevin „ت“ sь—naq alalьq.

1-Osь„t“nьŋ ystine taoqьda вir sьzasьz „ تُ “ вuvьnь вoladь.

2-Munьŋ astьna вir sьzasьz

ﺗِ „ti“ вuvьnь вoladь.

3-Munьŋ ystine вir ytir qojsaŋьz „t“
uvьnь вolaь dв.
4-Munьŋ ystine eki sьzьq sьzsaŋьz „tən“ вuvьnь
вoladь.
5-Munьŋ astьna qojьndastьrьp eki sьzьq qojsaŋьz
„ten„ вoladь.
6-Munьŋ ystene qojьndastьrьp eki ytir qojsaŋьz „tyn“
вoladь.
7-Munьŋ ystine mьnandaj „ω“ çazuv qojsaŋьz eki
qosar „tt“ вolьp ketedi.
8-munьŋ ystine tikesi men sьzьq sьzsaŋьz uzьn „ta“
вuvьnь вoladь.
9-munьŋ astьna tikesi men sьzьq sьzsaŋьz uzьn „tij“
вuvьnь вoladь.
10-munьŋ ystine kickene dəŋgelek qojsaŋьz „ьt“ вolma-
sa „tь“ вuvьnь вolьp oqьladь.

Endi osь вir „t“ вuvьnnьŋ өzi on вolqanda, вul ondь вarlьqьn on dьвьsqa kөвejtsek (10×10=100) çyz вuvьnnьŋ ornьna turqanь вoladь. Osьdan artьp əriptiŋ uqsastьqь вolar ma? Minə вiz çaŋa əripte osьnьŋ вarlьqьnan qutьldьq.

4. Arap ərpi вaspa qanaqa өte avьr edi. Onьŋ tyrlerine qaraj nece çyz əripterdiŋ ujasь вoluvcь edi. Ərip tyzevciler çygirimdi вolьp, өmirin өtkezyvci edi. Çaŋa ərpimizde mьnandaj qьjьncьlьq çoq.

Вaspa qanaqa өte çeŋil. Çeŋildigi sondaj, вir nəmirli gəzetti вasuv ycin araptan 20 put kerek вolatьn вolsa, latьnnan 4-5 aq put ketedi eken.

5. Arap ərpi men qol məcijnesin өrkendetyv, telgiram çumьsьn çolqa qojuv mymkin emes. Вuqanda вajaqь əriptiŋ majdalьqь, вir qalьpta emestigi, tyrleriniŋ kөptigi, çəne вarlьq ərip вirdej qosьlьp çazuvqa kөnвejtindigi ara turatьn edi. Latьn ərpi вul kemcilikterdi de çojadь. Osь kynde çaŋa ərip pen cьqqan talaj qol məcijnelerimiz вar. Telgiramdь өtken çьldan вastap aq çaŋa ərip pen çyrgize вastadьq.

6. Arap əripi çer çyzine вirdej. Sьjpьrlar qojqanda pijzijke çə вir gemetir sьjaqtь вilimderdiŋ вelgilerin taŋвalaqanda sьŋar çartь qьlьp yjlesвevci edi. Oŋqa, solqa çazьp kele çatьp sьjpьrlarqa kelgende çalt вerip soldan oŋqa (1931) вurьluvcь edi. Ərtek çumьstarьnda mylde çaramavcь edi. Al endi, latьn ərpin alqan soŋ çoqarqь kemcilikterdiŋ вarlьqьnan qutьldьq. Mədenijetti Evropa çurttarь men qojan qoltьq kelip вilim вelgilerin tanuvda ylken çeŋildik alьp otьrmьz.

7. Latьn ərpi çer çyzine qanatьn çajqan ərip.

Өrisi keŋejgen kelecegi mol ərip. Өktəвir tөŋkerisinen kejin вurьn çajьlmaqan Əzije elderinde çajьlьp ketti. Biz qazaq вolьp вөlinip çer dynjege, onьŋ mədenijetiniŋ zaŋьna вoj usьnвasaq, çer astьnan çeke cьqqannьŋ naqьz өzi вolar edik. Sondьq-

tan çaŋa əripti ʙiz aqartʙv majdanʙmʙzdaqʙ ulʙ teŋkeristiŋ ʙir ʙutaqʙ dep tanuvʙmʙz kerek.

Bas ərip.

Çaŋa əripti ʙastap alarʙmʙzda onʙŋ ʙas əripin elegenimiz çoq edi. Çaŋa əriptiŋ ʙasʙndaqʙ çyrgen azamattarʙmʙzdʙŋ kej ʙirleri niŋ (Telçan) ʙas əripke ezderi salqʙn qaravcʙ edi. Sondʙqtan alqacqʙ kezde çaŋa əriptiŋ usaq tyrleri alʙnsada, ʙas-iri tyrleri alʙnʙaj qalʙp edi. Çaŋa ərip mektepterimizden qonʙs alʙp, adʙmʙn keŋejte ʙastaqannan kejin, ʙas əriptiŋ keregi sezilip orʙnʙ yŋireje ʙastadʙ. Osʙ kerektiktençaŋa əriptiŋ ʙas tyrleri de alʙnatʙn, çazʙlatʙn ʙoldʙ. Bas əripti aluvqa seʙeʙci ʙolqan neler ʙoldʙ.?

1. Bas əripsiz, sez, sejlemderdi tuvra acʙp oquv qʙjʙn ʙoldʙ. Bajaqʙ arap əripindej, ajaqʙndaqʙ tʙnʙstarʙn izdep, kezdi taldʙrʙp ʙarʙp toqtajtʙn ʙoldʙq. Bul kemcilik ʙas ərip çoqtʙqtan. Oquvdʙ çasʙtatʙndaj ʙoldʙ.

2. Bas əripsiz çazuvdʙŋ səni ʙolmadʙ. Bas əripsiz çazuv, çʙp çʙlmaqaj, taz kisiniŋ ʙasʙndaj kerindi. Bas ərip çazuvdʙŋ açarʙn kirgizetin ʙoldʙ.

3. Bas ərip ʙilim kitəpterinde, Çavropa elderinde qoldanʙlatʙn ʙolqandʙqtan onʙ yjrenʙesek ʙolmajdʙ. Onʙ yjrenyv ʙas əripti aluvdʙ tiledi.

4. Bas əriptiŋ „emləgede" qatʙnasʙ ʙoldʙ. Qaj ʙir kezge tyserlik sezderdiŋ ʙas əripsiz çazuv, qulaq, murʙnsʙz adamnʙŋ ʙasʙndaj kerindi.

5. Bas əripti ʙizden ʙasqa çaŋa əripti qoldanqan eldiŋ ʙəride aldʙ. Tek ʙiz almasaq, taqʙda ala-pele ʙelinip qalatʙn ʙoldʙq. Bas ərip qara tanuvdʙ qʙjʙndatadʙ, ʙalaqa ʙir dʙʙʙstʙŋ eki tyrli taŋʙasʙn kersetip mijin tozdʙradʙ devciler ʙar. Biraq çoqarqʙ ʙas əriptiŋ kerektigin ʙezʙenge salqanda, ʙas əriptiŋ alʙnuvʙ artʙq taʙʙldʙ.

Odan kejin ʙas əriptiŋ ʙarlʙqʙ ʙirdej ʙasqa tyrli emes. Tek on (10) dʙʙʙstʙŋ qana ʙas əripi ezgece tyrde. Qalqanʙ on togʙz (19) dʙʙʙstʙŋ əripteri ylken kickinesi ʙirdej. Çaŋa ərip tuvralʙ əŋgimeni osʙ men ʙitirip endi çaŋa emlemizge kelelik.

Çaŋa emlede qazaq tili negizge alʙndʙ.

Burʙnqʙ emlemizdiŋ mʙqtʙ kemciligi tiliniŋ qurʙlʙsʙ arap penen qazaqtʙŋ sezderin catʙstʙrʙp çazdʙruv men əvre edi. Qazaq tilindegi sezderdiŋ ʙarlʙq zaŋdarʙ ezgeristeri eske alʙnʙp, qazaq emlesi taza qazaq tili ycin qana çaratʙlmaq edi. Eski emlemiz solqʙldaq, avmalʙ tekpeli edi. Tartsaŋ çazʙla ʙeretin edi de, qoja ʙerseŋ ʙyrisip qala ʙeretin edi. Kep çeri kemeski edi. Osʙ kemcilikterdiŋ ʙarlʙqʙ tilimizdiŋ taʙandʙ negizdi zaŋdarʙna syjenip eski emleniŋ çarʙqqa cʙqa almaqandʙqʙ edi.

Emlede tildiŋ (sezdi) qurʙlʙsʙ ylken orʙn aladʙ. Çaratʙlʙs sʙrtqʙ ajtʙlʙs, ezgerisi ʙasqa tilderdiŋ çazuvdaqʙ emlesi ec vaqʙtta ʙirlese almajdʙ. Ər tildiŋ emlesi ez eziniŋ qurlʙsʙna qaraj çasaladʙ.

Çer çyzindegi tilderdi tarmaqtarь men sanaqanda 3½ mьņnan asadь, desedi. Biraq osь tilder ajtьlьs ezgeris tyrlerine qaraj 880 qana iri вelikke çьjnaladь. Bul вir вelekterdiņ ezderin çalpь sьrtqь ajtьlьs quвьlьs sez turpattarьna qarap tek qana tert salaqa əkelip вirelstiredi. Osь tyвki tert (4) salanьņ taramdarьna çatatьn tilderdiņ emleleride emiri вirlese almajdь. Olar mьnalar: 1-*tyвirli tilder.* Buqan Qьtaj, Sьjam, Bьrman, Teвit,sьjaqtь elderdiņ tilderi kiredi. Mundaj tilderdiņ emlesi tyвir sezderine qaraj вejimdelip qurьladь.

2-*Qoparmalь tilder.* Buqan Çavropa çurttarьnьņ tilderi men. Qьzьlвas, Yndi tilderi kiredi. Bul eldiņ sezderi ajaqь вasьna, вasь ajaqьna qoparlьp ajtьladь. Ez ajaqьndaqь çalqavьnan tyвirin ajьruv qьjьn soqadь. Tyвirdiņ ezi ezgeredi. Mundaj tilderdiņ, emlesi osь quвьlьs ezgeris sьrьna вejimdelip çasaladь.

3-*Sapьrmalь tilder.* Buqan Əmerik, Arap, Çeвirej, tilderi, kiredi. Bul eldiņ sezderi вuralьp uqьmqa qaraj sez icindegi вuruvьn, dьвьstarьna cejin almasьnьp sapьrьlьp çyredi. Sez icinde çoq dьвьs вar вolьp, вar dьвьs ezgeryvine qaraj çaqalap ketedi. Çalqavlardьņ ornьna keвine davьssьz dьвьstardь aralaqan davьstь dьвьstar turadь. Mundaj tildiņ emleside osь sapьrьluv ьņqajьna qaraj qurьladь.

4-*Çalqamalь tilder.* Buqan, Tyrik, Qazaq, Manqol, Mançer, Pen Tuņqьc, Samajьt, Bojrat, Qalmaq, Estek, Mardьвa, Cermic, Qьrqьz, Ezвek, Tatar, Tyrkpen, Bacqьrt, Çaqot, Ojrat, Qaraqac, Toma, Toвe, Əzir вajçan, Qaraqalpaq, Ujqьr, Cuvac, Oranqaj, Car, Qumьq, tilderi kiredi. Bul elderdiņ emlesi sezderiniņ çalqamalьq, ezgeris qasijetine çəne sezderiniņ ajtьlьsь ezgeris sьrlarьna qarap qurьladь.

Çoqarqьda kerdik Arap pen Qazaqtьņ emlesi ekevi eki dynje seвeвi: eki tildiņ negizgi qurьlьsь emlesi. Birdej вoluv tygil, qurьlьsь вir elderdiņ emleleri de, вir-вiri men tep tegis вola вermejdь.

Çaņa emlemiz qaj çyjeli?

Eski emlemizde turaqtь negizdi çazuv çyjesiniņ вolmaqanьn çoqarьda ajtьp ettik. Çaņa emleniņ mьqtь вir artьqcьlьqь aldь men qandaj çyjeli вolatьndьqьn anьqtap aluv.

Burьn eski emle əri „tuvьs" əri „dьвьs" çyjeli вolьp, aralasьp вьlьqьp, çazьluvcь edi. Sondьqtan kej вirevler вir sezdi dьвьs çyjeli etip çazsa, ekinci вirevi sol sezdi tuvьs çyjeli etip ezgertip çazuvcь edi. (Tas pa? Tas вa? Attьņ atdьņ) sezdiņ mundaj eki tyrlenip çazьluvь emlemizdiņ negizine çoqarqь eki çyjeniņ вirin resimij tyrde вelgilenip, çazuv soqan qaraj вet almaqandьqьnan edi.

Çaņa emlemiz mundaj laqpalь çyjelerge tьjuv saldь. Çoqarqь eki çyjeni taldap otьrьp çazuvdьņ negizine „dьвьs çyjeli emle" ni aldь. Tuvьs çyjeli emle alьnвadь.

Tuvьs çyjeli emlәniŋ qolajsьzdьqь.

1. Aldь men tuvьs çyjeli emlә, Qazaq sezin çazuvdь negizdevde pajdasьz taвьladь. Qazaqtьŋ tili çoqarqь qoparmalь, sapьrmalь tildi elderdiŋ sezindej ajnьmalь bolmaj, ajaqьna çalqavlar qosьlьp qana ezgeretin boloqandьqtan tuvьs çyjeli emle Qazaq tiliniŋ ezgeris qasijetine yjlespejtin boldь.

2. Tuvьs çyjeli emlәni qoldanqan kynimizde вir tyrli ajtьp, ekinci tyrli çazьp, ycinci tyrli oqьtьn boldьq. Mьsal: „qastьq" dep ajtsaq „qasdьq" dep çazьp, onь „qastьq" dep oqьjtьn boldьq. Bul sav вasьmьzqa saqьjna tilep aluv men вirdej boldь.

3. Çoqarqь mьjsalьmьzdan kerindi, tuvьs çyjeli emleni negizge alsaq, çazuvdь oŋajlatpajtьn boldьq. Qьjьndatatьn boldьq. Balalardьŋ mьjьn qatьratьn boldьq.

4. Çetten tilimizge kirip çatqan sezderdi de tuqьmьn quvalap вuzвaj, çazamьz desek tilimizdi вuzьp alatьn boldьq. Çoqarqь ajtьlqan iri kemciliklerinen tuvьs çyjeli emle, çazuvьmьzqa negiz вolьp alьnвaqan, çaramaqandьqtan „dьвьs çyjeli emle" ni aldьq.

Dьвьs çyjeli emlәniŋ qolajlьlьqь.

1. Dьвьs çyjeli emlә sezimizdiŋ çalqamalьlьq, çәne dьвьs zaŋdarьnьŋ ezgeris qasijetine yjlesc ketetin boldь. Munь negizge alьp çazqanьmьzda tilimiz qajmaqь вuzьlmaj saqtalatьn boldь. Estilyvince çazuvdan sezdiŋ turpatьna kemcilik kelmejtin boldь.

2. Dьвьs çyjeli emlәde qalaj ajtsaq, solaj çazьp, çazqanьmьzca durьs oqьjtьn boldьq. Tuvьs çyjedegi yc tyrli quвьlmalь qьjьndьqtan qutьlatьn boldьq.

Dьвьs çyjeli emle çazuvda, qara tanьtuvda ete çeŋildik keltiretin boldь. Teŋizdegi tamcьdaj qaj вir sezderimiz qana bolmasa, tilimizdegi sezderimizdiŋ çalpь qurьlьsь estilivince çazьlьp çyrgiziletin boldь. Sondьqtan çazuvdьŋ negizin dьвьs çyjesine qurap, вiren saran sezderimizge ajьrьm çazuv ereçelerin cьqardьq.

4. Emlәmiz dьвьs çyjeli boloqan soŋ, cetten tilimizge kirgen sezderdi de, til zaŋьmьzqa вaqьndьrdьq. Cet sezderdi „tuvsьnan ezgerte almajmьz" devcilerge tusav salatьn boldьq. Soŋqь çalqavlarьn kesip tastap, estilivince Qazaqь avьzqa salьp çazatьn çolqa kirdik.

5— Burьn estlyvince çazьlmaj ete qьjьndьqqa ucratьp çyrgen 2, 3, 4, 5, 6 tyrlik sezce cьlavьctardь, estilyvince çazatьn boldьq. Sondьqtan „sol qurlь, tas qurlь, Omar men Oraz вen, Qurmac pen, çol ma? Muz вa? Tamaqвa? Yj me? Kyn вe? Bilekpe?" dep estilyvince çaza alatьn boldьq. Burьn çoqarqь sozcilerdiŋ вasqa tyrli ajtьluvda estilsede çazьluvda da tek вir qana tyrleri alьnьp çazuvdь qьjьndatuvcь edi.

6— Әr atavьc ezi çeke tutas kyjinde qalaj estrlip çazьlsa, olaı вir—вiri men çanasa kelgende de, sol çeke kyjindegi qalьptarьn saqtasьp çazьlatьn boldьq.

Mьsalь: „tori" çəne „at" sezderi çeke kyjindegi qalьptarьn saqtap „torь at" çazьlatьn boldь. „Torat" emes. Bul ereçe sezderimizdiŋ tyrli qalьpta ezgermej, tilimizdiŋ burьlmaj saqtaluvьna çol actь. Eger bir nece sezderdiŋ qatar ajtьlqandьqь birbirine etken ьqpalьna aldanьp, aq qula ondь sol. Burьnqь emledegi kyjimizce caza bergende, sezimizden turpat, tilimizden çurnaq qalmaj, buzьluvqa bet alar edi.

7— Dьbьs çyjeli emlemiziŋ arqasьnda bir nece sezden qurьlьpta bir mənili maqana cьqaratьn bir nece sezderden turqan „qurama" sezderdiŋ estilyvince bіriktirip çaza alatьn boldьq.

Mьsalь: „oj, pir, ije, alqa" degen sezderdi „apьrmaj" dep çazuvqa çol alьp çeŋilejttik. burьn „bul kyn" sodan soŋ, alьp, kelip, byrsi kyni dep bir mənili qurama sezder-di cubalta çazsaq endi ьqcamdap avьzdaqь ajtьluvьnca, qulaq qa estilyvince „bygin, sonsьn, əkelip, byrsigyni" dep çazuvqa çol actьq.

Çaŋa emləde til zaŋьn tajanьc qьldьq.

Birden sezimiz estilyvince çazьlatьn bolsa, ekinciden emlemizge tilimizdiŋ zaŋdarьn tajanьc qьldьq. Tilimizdiŋ ajtьluvdaqь zaŋdarьna syjene otьrьp, çazuvdaqь „emle ereçe"lerin cьqardьq.

Emledegi tajanьc qьlqan til zaŋdarьmьz qajsьlar? Endi osьqan kelelik:

I-Taŋdajlьq əvendi zaŋ.

Sezimizdiŋ basьnan ajaqьna cejin ne çuvan, ne çiŋicke aj tьluv zaŋьn „əvendi zaŋ" dejmiz. Bul əvendi zaŋ „til men taŋ daj" dьŋ qьzmeti men keldi. Dьbьstardь çuvandatьp, çiŋicker tyvde, taŋdaj eŋbek siŋiredi. Sondьqtan „taŋdajlьq, əvendi zaŋ" dep ajtamьz.

Taŋdajlьq əvendi zaŋ bojьnca sezimiz basьnan ajaqьna cejin ne çuvan, ne çinicke ajtьladь. Sezdiŋ basьnan ajaqьna cejin çuvan, çiŋicke ajtьluvьna sezdiŋ tybirindegi davьstь dьbьstar ijtermeci boladь. Osь əvendi zaŋqa baqьnьp sez tybirine qosьlatьn çalqavlarda çuvandь, çinickeli bolьp ezgerip çyredi. Mьjsalь: Bala+lar=balalar, ças+tar=çastar, tere+zeler=terezeler, kisi+ler=kisiler. Munьŋ kerisince çuvan sezge çiŋicke çalqav, çiŋicke sezge çuvan çalqav çalqanbajdь. Taŋdajlьq əvendi zaŋьmьzqa sьjmajtьn qaj bir sezder, çalqavlar bolsa, olarqa , ajrьm ereçe belgilenedi.

I— Sezimizdiŋ çuvandьq çiŋickeligi qaj kezde belgisiz boladь. Ol belgisizdik sezdiŋ icindegi „ç, c, t" dьbьstardьŋ ujtqьsьnan keledi. Mundaj eki urьqtь dydamal sezderdiŋ ajaqьna çalqav çalqap keremiz. Eger qosьlqan çalqavь çuvan bolsa, sezdiŋ bərin çuvan əripter men çazamьzda, qosьlqan çalqavь çiŋicke bolsa, sezdi çiŋicke əripter men çazamьz. Mьjsalь: cajqa, tьjьnqa.

Cetten tilimizge kirip çatqan sezderdi qoldan kelgence tilimizdi osь əvendi zaŋьna baqьndьramьz. Sondьqtan „pureletarь-

jat, kalqoz, sapqoz, yjnistytuvt" dep çazsajmьz. „Qalqoz, sapqoz, purьltarьjat, ynistet" dep çazamьz.

3— Eger əvendi zaңьmьzoqa вaoqьndьroqanda, cet sөzdiң tyвiri qoparьlьp maoqanasьn өzgertip çiвeryv qavpь вolsa, əvendi zaңoqa вaoqьnвasadaoqь estilyvince çazamьz.

Mьjsalь: „Kizmet, əkimet, qamsamol, tьloqьram, telepen" emes, „Qьzmet, Aqьmet, kəmsamol, telgiram, telepon" dep çazamьz.

4—Tilimizge cetten, kөвinese Parьstan kirgen вuralqь çornaqtar вar. Bular tilimizdiң əvendi zaңьna kөnвej toң mojьndьq qьladь. Bulardь da çazuvdь çeңilejtyv ycin estilyvince çazamьz.

Mьsalь: „вilimpaz, Tyrkisten, вalanьqь" emes, „вilimpaz Tyrkistan, вalaniki" çazьladь. Mundaj toң mojьn çurnaqtar tilimizde 25 — 30 dan aspajdь.

5— Eki sөzden quralьpta, вir uoqьmdь вildirip, nərseniң atьn kөrsetip çyretin çuvandь çiңickeli „qosьndь" sөzderde estilyvince вirigip çazьladь. Mьjsalь: „Meңdi qara, Erkin вek, Çijen qalaj" emes, Meңdioqara, Erkimвek, Çijenoqalьj çazьladь.

II-Taңdajlьq çuvandь çiңickeli çuвajlь zaң.

Çajьn qulaoqьmьzdьң qaoqьp estilyvine qaraoqanda sezimizde qьrьq вes (45) dьвьs вarlьoqьn sezemiz. Osь dьвьstardьң вarlьoqь çaloqьz „ə" dьвьsьnan вasqa çuvandь, çiңickeli, ekiden çuвajlь вoladь. Sonda qьrьq tөrt (44) çьjьrma eki (22) çuвajlь вoladь. Dьвьstarьmьzdьң osьlaj çuvandь çiңickeli pariasьp ajtьluvьn *„taңdaj çuвajlь zaң"* dejmiz. Çazuvda qьrьq вes dьвьsьmьzoqa ərip вelgilegende osь taңdaj çuвajlь zaңьmьzdan pajdalandьq. Bul pajdalanuv arqьlь вərine вirdej ərip вelgilenвek. Salmaqtap tarazьoqa tarta otьrьp вelgilendi.

I- Tooqьz çuvandь, çiңickeli, davьstь dьвьstar sөzdiң çandь tamьrь eseвinde вolьp sөzdiң əvenine tirek вolatьn вoloqandьqtan вulardьң вarlьoqьna вirden (9) tooqьz ərip вelgilendi. Çuvandarь вөlek „a o, u, ь" əripter men çiңickeler вөlek „ə, e,y,ө,i" əriptet men çazьlьtьn вoldь.

2- Çuvandь çiңickeli eki çuвajlь вolьp ajtьlatьn „q, k, oq, g," tөrt dьвьsqa arnaj çooqaroqь kөrsetilgendej ərip вelgilendi. Bular вurьnnan taңвalanьp kele çatqandьqtan, çəne вasqa elderde вularoqa arnaj çuvandь çiңickesine ərip arnaoqandьqtan вizde de osь kyjınce çazьlatьn вoldь.

3- Çooqaroqь kersetelgen on yc (13) dьвьsьmьzdь cьoqaroqanda qaloqan otьz eki (32) dьвьsьmьzoqa on altь (16) ərip alьndь. Tooqьz davьstьlardьң əvenine tysip ajtьlatьn вoloqandьqtan, çuvandь çiңickeleriniң вas вasьna ərip вelgilendi. Tek eki çuвajoqa вir əripten oqana alьndь.

4- Sonda sөzimizdiң taңdaj çuвajlь zaң вojьnca dьвstarьmьz qьrьq вes (45) вoldь da, taңвa əriвimiz çьjьrma tooqьz (29) вoldь. (9+4)+(16×2)=45 dьвьs. 9+4+16=29

III-Erindik yndesti zaŋ.

Toqьz acьq davьstь dьвьstarьmьzdan „o, ө, u, y" dьвьstarьn „ereŋ coqьstь" dьвьstar dejmiz. Budan 78-80 çьldar вurьn sezimizde çoqarqь erindik dьвьstardьn yndestigi kycti вolqan. Sezdiŋ вas вuvьnda вir erindik dьвьs вolsa, ajaqьna cejin erin yndestigin saqtap ajtьlatьn вolqaŋ.

Mьjsalь: Ol kezde oqь, oqь da, køteryldy, køвеlek, søjlesedy" dep ajtьlatьn вolqan. Sezimizdiŋ вasьnan ajьqьna cejin osьndaj erindik dьвьstardьŋ ьqpalь men ajtьluv zaŋьn „erindik yndestik" zaŋ dejmiz.

Soŋqь kezde вul erindik yndesti zaŋ ezinin ajtьlьsьn ezgertip, ajnьj вastajdь. Burьnqьdaj erin yndestigin saqtaj almaj, ezyvlik „a, ь,- i, e" avьsьp ajtьla вastadь. Osь avьsuvdan çazuvdan cataq tuvadь. Burьnqь eski emlede kej вirevleri erindik yndestikti saqtap, murьn, вurьn, cymek, kyrek, dep çazadь.

Eski emlede вularqa ara tysьp, вir izge salatьn ereçe вolmajdь. Bul cataqtь tek çaŋa emlede qana cecip, sara çol вelgilendi. Oda вolsa qazьrqь tilimizdiŋ ajtьluv qalьpь eskerilip, erindik dьвьstardьŋ ezyvlik dьвьstarqa avьsuvьna qaraj çazьlatьn вoldь.

Erkindik dьвьstar eki urьqta dydamal estilgende, ezyvlik dьвьstarqa ajnalьp çazьlatьn вoldь. Munьŋ ycin erindik dьвьstardьŋ ezyvlik çuвajlarь cecilip tьjanaqtaldь.

IV-Erindi ezyvli, çuвajlь zaŋ.

Sezderimizdiŋ acьq toqьz davьstь dьвьstarьn teksirip kelgende, erindik yc dьвьs pen ezyvlik yc dьвьs вir-вiri men çuвajlь вolatьndьqь anьqtaldь.

Acьq davьstь altь(6) dьвьsьmьzdьŋ вul ezgeris qasijetin „erindi ezyvli, çuвajlь zaŋ" dejmiz. Erindi ezyvli çuвajlь zaŋ вojьnca, erindik yc dьвьs, eki urьqtь estilgende, erindik pen çazьlmaj ezyvlik yc dьвьs pen çazьlatьn вoldь. Olar mьnalar:

1-„Ь,u" sezdiŋ aldьŋqь вuvьnьndaqь erindik dьвьstьŋ yndestik saldarь men kejingi вuvьnьnda „u" eki urьqtь estilse, „U" dьвьsь çazьlmajdь. Ezyvlik, „Ь" çuвajь men çazьladь. Mьsalь: murun emes murьnçazьladь.Qulun emes qulьn çazьladь.

2-„i-y" sezdiŋ aldьŋqь вuvьnьndaqь erindik dьвstьŋ yndestik saldarь men, kejingi вuvьnda erindik „y" eki urьqtь estilse, „y" вolьp çazьlmajdь. Ezyvlik „i" çuвajьna almasьnьp çazьladь. Mьjsalь: kynye emes, kynin çazьladь. Yjyrym emes yjirim çazьladь.

3-„E-ө" sezdiŋ aldьŋqь вuvьndaqь erindik dьвьstьŋ yndestik saldarь men kejingi вuvьnьnda erindik „ө" dьвьs çazьlmajdь. Ezyvlik „E" çuвajьna almasьnьp çazьladь. Mьsalь: Køвeløk emes køвelek çazьladь. Søjløsøk emes, søjlesek çazьladь. Kørør emes, kører çazьladь.

V-Murьn çuвajlь zaŋ.

„M, n, ŋ," dьвьstarьn murьn cьqьstь dьвьstar dep ajtamьz. Bula sezdiŋ icinde kelgende, вasqa dьвьstardьŋ ьqpalь men вir-вirine, вolmasa cьqьsь çaqьn вasqa dьвьstarqa almasьnьp ketedi. Osь almasьnuvlarьnan вelgili çuвajlarь tuvadь. Murьndьq dьвьstardan mьnadaj çuвajlь вolьp estilyvinen „murьndьq çuвajlь „dьвьstar pajda вoladь. Murьndьq dьвьstar tert çuвajlь вolьp çyredi.

1-„N-Ŋ" Çuвajlь.

Ajaqь „n" вolqan sezge вas „q, q, k, g" dьвьstarьnьŋ вiri men вastalqan çalqav çurnaq, вulmasa sezder qosьlьp ajtьlsa „n" dьвьs „ŋ" dьвьsьna ajnalьp ketedi.

A-Eger mundaj sezder qosьndь вolmaj çeke,sez вolsa. Sezdiŋ tyвiri saqtalьp çazьladь. Almasьnьp estilgen kyjince çazьlmajdь.

Mьjsalь: çan-qan çaŋqan emes, çanqan çazьladь. Ken-gen-Keŋgen emes, Kengen çazьladь. Bul ereçe men sezderimizdiŋ çeke maqьnalь turpattarьn вuzвaj çazuvqa çol qojdь.

6-sez çeke turpattь вolmaj eki-yc sezderden quralqan вir menili qosьndь sez вolsa, çoqarqь almasьnqanьndaj estiyvince qosьlьp çazьladь. Mьjsalь: çan-qasьm emes çanqasьm çijen qalьj emes, çijeŋqalьj вolьp çazьladь.

2-„N, M" çuвajlь.

Ajaqь „N" вolqan, sezge вasь„B" dьвьsь вolqan çalqav çurnaq, вolmasa, sezder qosьlьp ajtьlsa, „N" dьвьs „M" dьвьsьna ajnalьp estiledi.

A-Eger mundaj sezder qosьndь вolmaj çeke maqьnalь sez вolsa, ol sezdiŋ tyвiri saqtalьp, çazьladь. Almasьnьp estilgen kyjince çazьlmajdь.

Mьjsalь: Çan-вadь- çamвadь emes, Çanвadь çazьladь. Sem вidi -semвedi emes, Senвedi вolьp çazьladь.

Soz çeke turpatь вolmaj, eki-yc sezden quralqan вir menili qosьndь вolsa, çoqarqь almasьnьp ajtь qandaj estilyvince qosьlьp çazьladь. Mьsalь: Turqan-вaj-turqanвaj emes, turqanmaj çazьladь. Erkin-вek- Eerkinвek emes, Erkimвek çazьldь.

3-„N-D" Çuвajlь.

Murьndьq dьвьstar вir tystes(eki-„N" вolmasa eki„N") вolьp qatar ajtьluvdь syjmejdi. Osь minezinen çalqьz cьqьs çalqavdaŋ вasqa (nan-nan) eki„N" dьвьs qatar kelip ajtьla qalsa, ol „N" dьвьs „D" çuвajьna almasьnьp çazьladь. Bul eki dьвьstьŋ çuвajlь вoluvьnьŋ seвeвi cьqьsьnьŋ çaqьndьqьnan keledi. Mьjsalь: Synnet emes, syndet çazьladь. Onnь emes, ondь çazьladь. Çennet emes, Çendet çazьladь.

4-„M-B" çuвajlь.

„M" dьвьsta qazaq seziede çalqьz "mьn, men, çalqavdemevden вasqa qatar ajtьla almajdь.

Eger cet sezdede eki„m" dьвьstь вar sez qatar kelip qalsa, onda „m" dьвьsь„B" dьвьsьna almasьnьp çazьladь. Bul ekevinin çuвajlь вoluvь da cьqьsьnьn çaqьndьqьnan keledi.

Mьsalь: Qьmmat emes, Qьmвat. Çummas emes, çumвas, Semmes emes semвes.

VI-ьzьn çuвajlь zan.

„Z, S, C ,Ç," dьвьstarь cьqqan ynine qaraj „ьzьn dьвьstar" ataladь.Bular sez icinde вiri men вiri qatar ajtьlqanda almasьnьp ketkic keledi.Osь almasьnuv minezderi ezdi-ezi tert çuвajlь вolьp çyredi.

1 - „Z-S" çuвajlь.

Ajaqь „Z" вolqan sezge, вasь „S" вolqan çalqav çurnaq qosьlsa „Z" dьвьsь „S" dьвьsьna almasьnьp estiledi. Mundaj sezder - almasьnьp estilgen kyjince çazьlmajdь. Tyвirleri saqtalьp çazьladь. Mьjsalь: az-sa-assa emes, azsa çazьladь. Yz-se-ysse emes yzse вolьp çazьladь.

2 - „C-Z" çuвajlь.

Ajaqь „Z" вolqan sezge, вasь „C" вolqan çalqav çurnaq qosьlsa „Z" dьвьsь „C" dьвьsьna ajnalьp estiledi. Munda da almasьnьp estilgen kyjince çazьlmajdь. Tyвirleri saqtalьp çazьladь.

Mьjsalь: Sez-cen—seccen emes sezcen çazьladь. Tuz-cь—tuccь emes, tuzcь çazьladь:

3-„S-C" çuвajlь.

Ajaqь „S" вolqan sezge, вasь „C" вolqan çalqav-çurnaq qьsьlsa „S" dьвьsь „C" dьвьsьna ajnalьp estiledi. Munda da almasьnьp estilgen kyjince çazьlmajdь. sezdin tyвiri saqtalьp çazьladь. Mьjsalь: Qos-cь—qoccь emes, qoscь çazьladь. Çumьs-cь — çumьccь emes, çumьscь çazьladь.

4-„C-S" çuвajlь.

Ajaqь „C" вolqan sezge, вasь „S" вolqan çalqav-çurnaq qosьlsa, çalqav çurnaqtьn вasqь „S" dьвьsь „C" dьвьsьna almasьnьp estiledi. Munda da almasьnьp estilgen kyjince çazьlmajdь. Sezdin tyвiri saqtalьp çazьladь. Mьjsalь: Ac-sa—acca emes, acsa çazьladь. Cec-se—cece emes, cecse вolьp çazьladь.

VII - Elikti zan.

Sezdin tyвiri men çalqav arasьndaqь dьвьstardьn вir-вirine ilgerli kejindi etken ьqpalьn „Elikti zan" dь Eliktiryvdьn tyвirge, вolmasa çalqavqa etken ьqpaьna qaraj Elikti zannьn ezi ekige вelinedь.

1- Ijtincek eliktiryv.
2- Tartьncaq eliktiryv.

1-Ijtincek eliktiryv.

Sezdiꞑ tyвirindegi dьвьtьꞑ, ezine çaloqanatьn çaloqav-çurnaqtardьꞑ вas dьвьsьna əserin tijgizip, yndesti qьlьp ezgertip сьoqaruvьn „Ijtincek eliktiryv" dejmiz.

Mьjsalь: вalatar emes, вalalar. Çaslar emes, çastar. Aꞑqar emes, Aꞑoqar. Basoqar emes, вasqar вoluvь ijtincek eliktiryvden keledi.

Ijtincek eliktiryv eki yndesti вoladь.

A- ujaꞑ yndesti eliktiryv.

B- ujaꞑ yndesti eliktiryv.

A- sezimizdegi „P, T, S, C, Q, K," dьвьstarьn ajtьloqanda сьoqaratьn ynine qaraj „Qataꞑ dьвьstar" dejmiz. Osь qataꞑ dьвьstar sezdiꞑ ajaoqьna kelse ezine çaloqanatьn çaloqav-çurnaqtardьꞑ вasьnda qataꞑ dьвьstaroqa ajnaldьrьp çiвeredi. Eliktiryvdiꞑ вul tyri „qataꞑ yndesti ijtincek eliktiryv dejmiz. Mьjsalь: 4 Nьꞑ Гьꞑ, lar, lьq, Mьn, Bьn," sьjaqtь çumsaq dьвьstar men вastalatьn nece çyzdegen çaloqavlarьmьz ajaoqь qataꞑ dьвьs вoloqan sezderge çaloqansa, вas dьвьstarьn qataꞑdatьp—eliktirip yndestirip ajtьladь.

„Çastьꞑ, çastar, вastar, çaspьn, saqpьn" вolьp estiledi, osьlaj estilgen kyjince çazamьz.

B - dьвьstьььmьralь, ьmьrasьz dьвьstar sezdjꞑ ajaoqьna kelse ezine çaloqanatьn, çaloqav çurnaqtьꞑ вasьn çumsaq ujaꞑ dьвьstaroqa ajnaldьrьp çiвeredi.

Eliktiryvdiꞑ вul tyrin „ujaꞑ yndesti ijtincek" dejmiz „tьt, tas, tar, tav, pin, piz" sьjaqtь qataꞑ dьвьstar men вastalatьn çyzdegen çaloqavlarьmьz ajaoqь davьstь, ьmьralь-ьmьrasьz sezderge çaloqansa, вas dьвьstarьn çumsatьp eliktirip yndestirip сьoqaradь. (Balalьq, muꞑdas, kynder, kynde, çanвьz, kynmin) вolьp estilyvince çazьladь.

2-Tartьncaq eliktiryv.

Sez tyвirindegi dьвьstardьꞑ, ezinen soꞑ çaloqanoqan çaloqav-çurnaqtardьꞑ вasqь dьвьsьnьꞑ ьqpalь men ezgerip, tyвirdiꞑ вurьlьp-irip ajtьluvьn „tartьncaq eliktiryv" dejdi.

A- çeoqaroqь ajtьloqan murьndьq, ьzьꞑdьq, çuвajlь вolьp ezgergen tyвir sezderdiꞑ, quвьlьsь osь tartьncaq eliktiryvge çatadь.

B- Sezdiꞑ ajaoqь cuoqьl dьвьstar вoloqanda tartьncaq eliktiryv men ezgergic keledi. Olar ezgergende-q, oq вolьp „k-g" вolьp „в-p" вolьp çumsaradь.

Mьsalь: aq, aoqь, kek, kegi, tap, taвь, вoladь,

VIII Erkin qьsaꞑ davьstьlьq zaꞑ,

A, e, e, o, ə," dьвьstarьn aꞑoqaldanьp ajtьlatьn вoloqandьqtan „erkin davьstar" dejmьzde, „ь, y, ь, i," dьвьstarьn qьmtьrьlьp ajtьlatьn вoloqandьqtan „qьsan davьstьlar" dejmьz.

Ьski emləmizde вul ekevinin çazьluvdaoqь qaj вir qasijetti-eskerilmej, çazьluv çoldarь вir izge salьnвaj kelip edi. Çaŋa emle. mizde вulardьŋ sьrlarьna qaraj çazuv tьjanaqtь çoloqa qojьldь:

1 - Çoqarqь toqьz davьstьlar eki sezdiŋ arasьnda, вolmasa вir sezdiŋ icinde вir-вiri men de, вir tystes ekev вolьpta qatar ajtьa almajdь. Eger eki sezdiŋ arasьnda kele qaloqan kynde olardь lçoqaltьp çazвajmьz. Davьstьlardь tysirmej çazamьz. Mьjsalь: Bara lmadьm emes, вara almadьm,çazьladь. Kelalmadьm emes, kele almadьm çazьladь. Torat emes, torь at çazьladь.

2 - Erkin davьstьlar sezdiŋ tyвirinde erьndarьn çoqaltpajdь. Qьsaŋ davьstьlar ajaqь acьlsa,tyвirdegi ornьn çoqaltьp çiвerip çazьladь.Mьsalь: murьn, murnьm,erin-ernim,keŋil-keŋilim,orьn-ornьm.

3- Erkin davьstьlar sezdiŋ вasьnda orьn taloqamвajdь. Qьsaŋ davьstьlar sez вasьnda orьn taloqajdь. Keвinese sez вasьnda „e,r, v" dьвьstarь вoloqanda qьsaŋ davьstь „ь" çoqalьp ketkic keledi.

Mьjsalь: ьluv emes, luv çazьladь. Ьlaq emes, laq çazьladь Uvaqьt emes, vaqьt çazьladь. Ьras emes, ras çazьladь. Umьtpaь.-mes, mutpa çazьladь.

IX-Qosьlьp çazьlatьn sezder.

1- Qurama sezder estilgen kyjince вirigip çazьladь. Mьjsalь: Ojpьrmaj, taŋerteŋ, sonsьn.

2- Qosьndь sezder, Estilgen kyjince qosьlьp çazьladь. Mьjsalь: Qoloqap, Turoqamвaj, Amaŋoqaraoqaj Erkimвaj.

3- Qьsqartьloqan „tuçьrьmdь sezder" qosьlьp çazьladь. Mьjsalь: Qalqoz, Sapqoz- Saвnarkom, Qazatkom.

X-Sьzьqca (-) men çazьlatьn sezder.

1- Qosar sez sьzьqca men çazьladь. Mьjsalь: Ajaq-taвaq çyn-çurqa, Baqa-cajan, qurt-qumьrьsqa.

2- Ajnuvsьz qajtarma sez, sьzьqca men çazьladь. Mьsalь: Bara- вara, oqьj-oqьj, taq-taq, cьq-cьq.

3- Ajnavlь qajtalamasa sez, sьzьqca men çazьladь. Mьjsalь: Tyje-myje, Qoj-moj, sejlej-mejlej.

4-Çьjnavlь cьlavьctar.

Sьzьqca men ajьrьlьp çazьladь. (Bular: 6 tyrli „ma", tert tyrli „da" 4 tyrli „dь" вarlьoqь 14). Qol-maqol. Til-me til, avьz-вa-avьz, kez-вe kez, вas-pa вas tes-pe tes, oŋ-dь oŋ, ez-di ezi, вas-tь вas. Ojnaj-da ojnaj. Kyle-de kyle, Nьq-ta nьq. pic-te pic.

5. Ujoqarьndь cьlavьctar. Sьzьqca men ajьrьlьp çazьladь. (Bular: 4 tyrlik „dь" 2 tyrlik „mьs" вarlьoqь 6). Mьjsalь; Baroqan-dь, kelgen-di.Ças-tь. çarьp-tь mьs, kelptii-mis,

6-Cьrajlь вuvьndar.

Sьzьqca men ajьrьlьp çazьladь. Mьjsalь: Qьp-qьzьl. Qap-qara Ьp-ьraв.

XI-Bir tystes buvьndardьŋ çazьluvь.

1- „*Ma, me, ва, ве, pa, pe*“ *ler*.

A-*Bular* surav maqьnalarьn сьqarsa aldьŋqь sezinen ajьrьm çazьladь. Mьjsalь: Qol ma? Yj me? Nan ва? Kyn ве? Ças pa? Kyrek pe?.

B- *Bular* вольmsьz maqana сьqarsa aldьŋqь sezderge qosьlьp çazьladь. Ojnama, kylme, taŋва, senве, taspa, kespe.

G. Bular çьjnavlь maqьna сьqarsa sьzьqca (-) men ajьrьlьp çazьladь. Mьjsalь: Qol-ma qol, til-me til, avьz-ва avьz, kez-ве kez, вas-pa вas, tes-pe tes.

2- „*Da, de, ta, te,*“ *ler*.

A-*Bular*, ilezdi-erevildi, çьjnaqtь maqьnalarьn сьqarsa, aldьŋqь sezder ajьrьlьp вelek çazьladь. Mьjsalь: Çazajьn da, çazsam da. Mьrqьmвaj da, erkinвek te.

B. Bular çatьs çalqavdьŋ ornьna tursa aldьŋqь sezge qosьlьp çazьladь. Mьjsalь: qalada, yjde, mektepte, dalada.

G. Bular, вir tystes eki sezdi çьjnav ycin qьzmet qьlьp aralьqьna tysse aldьŋqь sezden sьzьqca (-) men ajrьlьp soŋqь sezden вelek çazьladь. Mьjsalь: ojnaj-da ojnaj. kyle-de kyle, Naqta naq, Pic-te pic.

3- „*Dь, di, tь. ti*“ *ler*.

A- Bular taвьs çalqavdьŋ çurnaqtьŋ ornьna tursa çəne III-çaq çiktev вolsa, aldьŋqь sezge qosьlьp çazьladь. Mьjsalь: Qaqasdь çazdь, вesti вildi, sьmвattь.

B. Bular вir tystes eki sezdi çьjnav ycin qьzmet qьlьp aralьqьna tysse, aldьŋqь sezden sьzьqca (-) men ajьrьlьp soŋqь sezden вelek çazьladь.

Mьjsalь: Oŋ-dь oŋ, ez-di ezi, вas-tь вasь.

Dьвьsьmьz çiktelyv sьrlarь.

Qazaq dьвьsьnьŋ çigi degende—avьzqa alьnвaqan, tьŋ çaqtan sonь çumьstь вastajьq dep otьrqanьmьz çoq. Bir nece çьldan вeri qolqa alьnьp qozqalьp kelgen dьвьs çiginiŋ tetigin qurastьrqalь otьrmьz. Oquv-çazuv çumьsьnda çyzege asьruvdь tilep otьrqan dьвьs çiginiŋ sьrlarьn tergeli otьrmьz. Dьвьstardь çiktevdegi qaj вir kemeski-kyŋgirt pikirlerdi acьp, tolьqtьrьp tysnikвeryvge tьrьsqalь otьrmьz.

Qazaq dьвьsьnьŋ eŋ soŋqь resmi çiktelyvi 1929-çьlь Qьzьl ordadaqь latьncьlardьŋ emlə kənperensijesinde вoldь. Emlə kənperensesi dьвьstьŋ вurьnqь (1924-çьlqь Orьnвor çigi) çigin ezgertip, çaŋadan qajta çiktegeni вərimizge вelgili. Dьвьstь ezgertip çiktevdiŋ negizgi seвeвi ne edi? Kep oqьtuvcьlar osь suvravdьŋ çavaвьn kytetin sьjaqtь. Sondьqtan вir-eki sez вen cece ketyv çen вolar.

Dьвьstar, вurьnqь çiktelyvinde вilimdik çolqa salьnьp вelinвegen edi. Tek sez ajaqьna kelgendegi çalqav-çurnaqqa tijgize-

tin ьсвalьna qaraj вelingen edi. Dьвьsьmьz soңqь çiktelyvinde вilimdik çoloqa tysti. Ər çiktegi dьвьstardьң ajtьluv - çazuvcьlьq tэцqь sьrlarь ər alvan вoldь. Osь ər alvandь çıkti dьвьstardьң tetegin в'lip turmьsqa asьra alsaq, dьвьstь çikterimizden çemis cьoq ırqan вolamьz.

Dьвьstarьmьzdьң soңqь çiktelyv tetegine muqalьmdarьmьzdьң вir qatarь qanьq emes sьjaqtь. Qanвaqьnda, dьвьs çiginiң tyrlerine, olar lьң sanьna emes, ne ycin tarav-tarav вelinip ketkenine uqьnьp çete almajtьn kerinedi. Ne ycin ər tar vьqa ajrьlqa nьn çete вilme gennen kojin, dьвьs вelinisinen pajda cьoqara almajtьn kerinedi.

Bizde, soңqь emlə çigimizde de qaj вir calaьqtar вar. Qaj вir çiktiң attarьna, qaj вir çiktegi dьвьstardьң orьndarьna ezgeris kirgizetin çerleri вar sьjaqtь. Munь kejin korermiz.

Osь çoqarqь ajtьlqan kemcilikterimizdi tyzetyvde kemegi tijerme degen nijet pen, dьвьs çigi, çeninen pikirimizdi ortaqa salmaq pьz. Salqannan dьвьstь çikter çenelsek, tujьqtьq qьlar. Aldь men dьвьsьmьzdьң ajtьluv mycelerge qaraj ynderistiң cьqьsь çaqьnan zerttelik. Sonda dьвьstardьң taramdanьp ezinen ezi çiktelip ketyvine tysinikti вolar. Dьвьstardьң ər taravlь çigi tysinikti вolsa, olardьң ər alvan sьrlarь da tysinikti вolьp is çyzinde iske asar. Usaq mycelerimizdi sanamaqanda, dьвьstarьmьz kezge tysərlik on (10) tyrli səjlev mycelerimizdiң qьjmьl saldarьnan çikteledi. Ər myceli çiktegi dьвьstardьң sьrlarь da ər tyrli вoladь. Ajtьluv-çazьluvdaqь qasijetteri ezgece вoladь.

Dьвьstarьmьzdь çiktevdegi вastь qьzmet atqaratьn myceleri miz mьnalar:

1—Өkpe men keңirdik. 2—Kemej men çutqьncaq. 3—Avz вen avьzdьң ici. 4—Tıl men taңdaj. 5—Avьz. 6-Murьn. 7-Çaq, 8-Erin. 9-Ezyv. 10-Tis.

1-Өkpe men keңirdek.

Dьвьs degenimizdic вoqaruvqa eң вirinci kemegi tijetin myceekpe sanaladь. Өkpeniң keңirdek arqьlь tartьlqan avanь sьrtqa cьqarqandaqь dem alьsьnan «*dьвəsьq ujtqь*» tuvadь. Өkpe qaвьstьq ujtqь tuvdьruvqa çaraqan men, dьвьstь tyrlendiryvge— çiktevge çaramajdь. Өkpeden keңirdek arqьlь kelgen demniң kycine qaraj dьвьstьq ujtqь.ne qattь ekpindi, ne çaj ekpinsiz вoladь.

Өkpeden keңirdek arqьlь kelgen demniң yzilip—çьrtьlьp ajьrluvьna qaraj ekpin kyci ilesip, çyredi. Dem ujtqьsьnьң acalanьp yzilyvinen dara ekpindi вuvьndar tuvadь. (A. Ba. Sa. Ma. Ço). Dara ekpindi вuvьndar quralьp, sez çasap tez ajtьlqandь çeke kyjindegi ekpin kycin çoqaltьp, tek ekpin, sezdiң ajaqqь вuvьnьna keledi. Bul qazaq tiliniң sezdegi ekpindi qasijeti вoladь. (Mьjsalь: вa+la+lar=вalalar. o+qь+dь=oqьdь).

Өkpeniң sьrь.

1-Çoqarqь ajtьlqandardь qorьtsaq, ekpe вastap „*dьвəs*“ uvdьruvqa ujtqь вoladь.